

МЕХАНІЗМ НАДЗЯЛЕННЯ ЗЯМЛЁЙ ПАМЕШЧЫЦКІХ СЯЛЯН БЕЛАРУСІ ПАДЧАС РЭАЛІЗАЦЫІ АГРАРНАЙ РЭФОРМЫ 1861 Г.

А. Ф. Рацько, г. Мінск

19 лютага 1861 г. Аляксандр II падпісаў Маніфест аб адмене прыгоннага права ў Расіі і шэраг “Палажэнняў”, якія тлумачылі ўмовы вызвалення памешчыцкіх сялян. У Маніфесце выказвалася падзяка дваранскаму саслоўю за добраахвотную адмову ад сваіх прывілеяў і надзея на тое, што сяляне “... зразумеюць і з удзячнасцю прымуць важнае ахвяраванне, зробленае высокародным дваранствам для паляпшэння іх быту” [11], а таксама, што разам з новымі правамі на іх ускладаюцца і новыя абавязкі.

У сялянскім пытанні выразна прасочваецца два аспекта праблемы – прававы і эканамічны. Прававы вырашаўся паслядоўна і поўнасцю. Па Маніфесце сяляне аб’яўляліся ўласна свабоднымі і станавіліся юрыдычнымі асобамі. Яны набылі права свабоднага ўступлення ў шлюб, самастойна заключаць грамадзянскія здзелкі і весці судовыя справы, права займацца прамысловасцю і гандлем, адлучацца з места жыхарства, паступаць у любыя навучальныя ўстановы [17, арт. 21-30]. Усё гэта давала магчымасць для развіцця сялянскага прадпрыемальніцтва, спрыяла росту адыходу на заробкі, складванню рынку рабочай сілы, пераходу ў іншыя саслоўі, паляпшала мабільнасць сялян.

Эканамічны бок праблемы, і асабліва – важнейшае пытанне, якое клапаціла сялян у першую чаргу – надзяленне зямлёй, урад вырашаў з вялікай асцярожнасцю. На тэрыторыі Беларусі па дакументах 19 лютага 1861 г. ліквідацыя прыгону закранала толькі памешчыцкіх сялян, якія ў 1858 г. складалі 76% ад усёй колькасці сялян і 54,8% ад усяго насельніцтва [10, с. 29]. Ад паспяховага правядзення рэформы ў ва многім залежала становішча ўсяго краю.

Парадак землеўпарадкавання сялян і выканання імі павіннасцей вызначалі два мясцовыя “Палажэнні”. У Магілёўскай губерні і ў васьмі паветах Віцебскай, дзе, як і ў цэнтральнай Расіі, было шырока распаўсюджана абшчыннае землекарыстанне і павіннасці на карысць памешчыка вызначаліся з цягла, рэформа праводзілася на аснове мясцовага “Палажэння для губерняў вялікарускіх, новарасійскіх і беларускіх” [14, арт. 1-269]. Гэтае Мясцовае палажэнне дзяліла тэрыторыю на чарназёмную, нечарназёмную і стэпавую палосы. У гэтых губернях у другой палове 1850-х гг. абавязковыя інвентары ўведзены не былі [19, с. 458].

У Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях адмена прыгону ажыццяўлялася паводле мясцовага “Палажэння” для гэтых губерняў [13, арт. 1-221]. Рэдакцыйныя камісіі распрацавалі яго па прычыне таго, што тут, як і на тэрыторыі суседняй Ковенскай губерні, яшчэ з XVI-XVII стст. сяляне карысталіся зямлёй падворна, а павіннасці адпрацоўвалі не па колькасці душ, а па колькасці і якасці зямлі. У цэнтральных і заходніх землях Беларусі адносіны паміж памешчыкамі і сялянамі рэгуляваліся абавязковымі інвентарамі, уведзенымі ў дзеянне ў 1846-1848 гг. Да таго ж, у панскіх маёнтках Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў у другой палове 1840-х–1850-х гг. мелася шмат малазямельных і беззямельных сялян – агароднікаў, батракоў і кутнікаў, наёмную працу якіх шырока выкарыстоўвалі мясцовыя паны [6,

с. 258-261]. У Гродзенскай губерні сяляне-агароднікі, меўшыя толькі хату і агароды, а таксама невялікі (да 10 дзес.) надзел зямлі, складалі 25% сялянства [1, с. 812-813]. У 1859 г. у маёнтках мясцовых памешчыкаў (акрамя дробнапамесных) працавалі па найму 28 852 беззямельныя (бабылі) мужчынскага полу, што складалі 5,2% да ліку сялян, надзеляных зямлёй [3, с. 49].

Дзеля вырашэння на месцах пытання аб суразмернасці канкрэтных зямельных участкаў з павіннасцямі ў кожным павеце ствараліся спецыяльныя праверачныя камісіі, якія на працягу шасці гадоў пасля зацвярджэння ўстаўных граматаў павінны былі разбіраць асноўныя рознагалосці і спрэчкі паміж памешчыкамі і сялянамі. Аналага такога органа ў велікарускіх губернях не прадугледжвалася [13, арт. 218-221]. Акрамя гэтага, распрацоўваючы асобнае “Палажэнне” для Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай і Мінскай губерняў, урад кіраваўся палітычнымі меркаваннямі. У названых губернях найбольшую колькасць землеўладальнікаў складалі апалячаныя беларускія і літоўскія памешчыкі, якія апазіцыйна былі настроены супроць царызму, падтрымоўвалі польскі нацыянальна-вызваленчы рух, імкнучыся перацягнуць масцовае сялянства на свой бок. У гэтых умовах сялянскае пытанне набыло асаблівую палітычную вострыню, і сялянскія хваляванні ўяўлялі тут найбольшую небяспеку.

Восем паведаў Віцебскай і Магілёўскай губерняў былі аднесены да нечарназёмнай паласы, для якой ўстанаўліваліся вышэйшая і ніжэйшая нормы душавага надзелаў. Зямельны надзел, у склад якога ўваходзілі як “сядзібная аселасць”, так і палявы надзел (ворныя, пашавыя і сенакосныя землі), складаў, у залежнасці ад якасці глебы, ад 5,5 дзесяцін да 1 дзесяціны 1200 сажняў на рэвізскую (мужчынскую) душу [14, арт. 15. Дадатак]. Устаноўленыя “Палажэннем” нормы надзела звычайна былі ніжэй той колькасці зямлі, якая знаходзілася ў сялян да рэформы. Прадугледжвалася адрэзка ад сялянскага надзела, калі ён перавышаў вызначаную для дадзенай мясцовасці вышэйшую норму, і прырэзка, калі надзел не дасягаў ніжэйшай нормы [14, арт. 16-18]. Сялянства несла страты ў зямлі, якія былі фактычна “закладзены” у сістэму “вышэйшых” надзелаў. Якім бы ні быў гэты “вышэйшы” надзел, ён практычна заўсёды аказваўся ніжэй рэальна існаваўшага, што прыводзіла да адрэзкі зямлі ў выпадках правядзення рэформы ў адпаведнасці з існаваўшымі нормамаі [7, с. 130].

Нормы надзялення зямлёй былі ўстаноўлены такім чынам, што адрэзкі былі правіламі, а прырэзкі выключэннем. Так, напрыклад, сяляне вёскі Новыя Юркавічы Гомельскага паведа Магілёўскай губерні да рэформы карысталіся зямлёй у памеры 3177,696 кв. саж. Аднак для мясцовасці, дзе знаходзілася вёска, вышэйшы памер душавага надзела быў вызначаны ў 4 дзес. 1200 кв. саж., а па колькасці душ у вёсцы вышэйшы надзел на ўсю сялянскую грамаду складаў 2479 дзес. 1200 кв. саж. Такім чынам, на карысць уладальніцы маёнтка памешчыцы Завадоўскай ад дарэформеннага сялянскага надзела было адрэзана 697 дзес. 1896 кв. саж. зямлі [4, с. 440-441]. Дазвалялася адрэзка і ў тым выпадку, калі ў памешчыка аказвалася меней 1/3 зямлі ў маёнтку, або калі памешчык аддаваў селяніну па добраахвотнаму пагадненню бязвыплатна чацвартны (1/4 вышэйшага) надзел, які ў народзе называлі “дармавы” [14, арт. 16, 18, 20, 123]. Напярэдадні адмены прыгону і ў часы ўвядзення

“Палажэння” 19 лютага 1861 г. памешчыкі Магілёўскай губерні пазбавілі надзела 10 900 (4,2%) душ мужчынскага полу [21, с. 559–571].

Вызваленне сялян Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў адбывалася на некалькі лепшых умовах. У мясцовым “Палажэнні” не былі ўстаноўлены вышэйшы і ніжэйшы надзелы, якія давалі магчымасць моцна ўразаць сялянскія землі, а ў аснову былі пакладзены надзелы, замацаваныя ў карыстанні сялян інвентарамі. Сялянскі надзел нельга было памяншаць болей, як на 1/6 частку яго былых памераў. Аднак і тут прадугледжваліся адрэзкі надзела тады, калі плошча яго перавышала інвентарную норму і ў памешчыка заставалася ў непасрэдным распараджэнні меней 1/3 зямлі. Не ўключаліся ў склад сялянскага надзела і т. зв. прыёмныя фальварковыя землі, якімі сяляне карысталіся часова за адпаведныя адпрацоўкі [13, арт. 3-6, 9].

За карыстанне адведзеным надзелам часоваабавязаныя сяляне павінны былі плаціць аброк ці адбываць паншчыну, памеры якіх вызначаліся ўстаўнымі граматамі. На ўсходзе Беларусі нормы сялянскіх павіннасцей на карысць памешчыка вылічваліся ў адпаведнасці велічыні душавага надзела [14, арт. 161-162]. За вышэйшы душавы надзел сяляне Магілёўскай і васьмі павеатаў Віцебскай губерняў абавязаны былі выплачваць аброку 8 рублёў у год на рэвізскую душу (арт. 168). Калі надзел быў меншы за вышэйшы, то памеры аброку паніжаліся па прынцыпу т. зв. “градацыі” павіннасцей. Сутнасць яе заключалася ў тым, што палова аброку прыходзілася на першую дзесяціну надзела, чвэрць – на другую, а другая чвэрць раскладвалася на астатнія дзесяціны (арт. 161-162, 168-170). Аброчныя сяляне Магілёўскай губерні да 1864 г. уносілі штогод аброчных плацяжоў у сярэднім каля 7 руб. 47 кап. з рабочай душы або 1 руб. 56 кап. на дзесяціну прыдатнай зямлі. У 60-я – пачатку 70-х гг. XIX ст. у пяці заходніх губернях дзесяціна прыдатнай зямлі давала чыстага даходу ў сярэднім не болей 1 руб. 20 кап. [2, с. 161-162]. Такім чынам, аброк перавышаў даходнасць зямлі.

Паводле мясцовага “Палажэння”, для заходнебеларускіх і літоўскіх губерняў у аснову вызначэння памеру аброка і паншчыны была пакладзена агульная вартасць павіннасцей, якія браліся з надзела зямлі да рэформы і абазначаных у інвентары маёнтка. Максімальны надзел павіннасцей устанаўліваўся ў памеры 3 рублі з дзесяціны палявога надзела, а паншчына пасля зацвярджэння ўстаўных грамат – не болей 23 мужчынскіх і жаночых дзён ў год [13, арт. 128]. Пры ўвядзенні абавязковых інвентароў, а таксама падчас падрыхтоўкі адмены прыгону ў 1857-1860 гг., памешчыкі на захадзе і цэнтры Беларусі адрэзалі значную колькасць сялянскай зямлі. У час вызвалення сялянам адводзілася зямля на момант абнародвання рэформы. Такім чынам, узаконьвалася абязземельванне сялян. У канцы 1840-х гг. у панскіх маёнтках Віленскай і Гродзенскай губерняў безземельных (бабылёў і дваровых) налічвалася 7,4% панскіх прыгонных, а у 1859 г. – 10,9%. У Мінскай губерні ў 1848 г. іх колькасць складала 7,9% [3, с. 51]. У гэтым рэгіёне захоўвалася падворнае землекарыстанне, і кожны селянін асабіста адказваў за выкананне павіннасцей (арт. 131-133, 150).

Рэформа дала сялянам права выкупляць сядзібу і палявы надзел. У “Палажэнні аб выкупе” [15, арт. 1-179] сцвярджалася, што выкупляецца не асоба селяніна, а зямля. На самой справе выкуплялася не зямля, а прыгонныя павіннасці – паншчына і аброк [5, с. 22]. Вядома, што большасць сялян Беларусі да адмены прыгону адбывалі

паншчыну. Пры выкупной здзелцы, калі бакі не дамаўляліся добраахвотна, паншчынныя сяляне пераводзіліся на грашовы аброк. Выкупная сума вызначалася шляхам капіталізацыі аброку, які належала плаціць грашыма з душавага надзела, пры 6% гадавых. Такім чынам, аброк прыраўніваўся да 6% выкупной сумы, паклаўшы якую ў банк пры ўмове даходаў у 6% гадавых, памешчык атрымоўваў даход, роўны па памерах гадавому аброку.

Дзяржава, узяўшы на сябе выкупную аперацыю, выступіла пасрэднікам паміж памешчыкамі і іх былымі прыгоннымі. За поўны надзел сяляне абавязаны былі плаціць памешчыку 20% выкупной сумы, пры атрыманні няпоўнага надзелу – 25%. Гэтая сума выплачвалася памешчыкам адразу пры заключэнні выкупной здзелкі. Астатнюю частку (75-80%) памешчыкі атрымоўвалі ад дзяржавы ў выглядзе каштоўных папер, якія яны маглі прадаваць альбо закладваць. Сяляне, такім чынам, рабіліся даўжнікамі дзяржавы на 49 гадоў і павінны былі выплачваць не толькі суму доўгу, але і вялікія працэнты за пазыку.

Выкупныя плацяжы спаганяліся да першай расійскай рэвалюцыі 1905-1907 гг., калі ўрад быў вымушаны датэрмінова адмяніць іх. За гэты час сяляне заплацілі ўраду ў 3 разы больш, чым каштавала купленая імі зямля [9, с. 305].

Сяляне дробнапамесных уладальнікаў (памешчыкі, ў якіх па 10-й рэвізіі 1858 г. лічылася меней 21 душы мужчынскага пола) вызваляліся ад прыгону ў адпаведнасці з “Дадатковымі правіламі” [12, арт. 1-24]. У маёнтках дробнапамесных уладальнікаў пяці заходніх губерняў налічвалася болей за 25 тыс. сялян, што складала 2,2% прыгонных сялян [18, с. 45]. Па закону яны атрымоўвалі ў пастаяннае карыстанне дарэформенныя надзелы на ўмовах, прапісаных у мясцовых “Палажэннях”.

Дваровыя людзі, колькасць якіх у канцы 50-х гг. XIX ст. налічвала ў пяці губернях болей 72 тыс. чалавек, або 3,1% ад агульнай колькасці панскіх сялян [8, с. 27], вызваляліся па спецыяльнаму “Палажэнню” для гэтай катэгорыі сялян [16, арт. 1-33]. Ні сядзібы, ні надзела зямлі дваровыя не атрымалі. Больш таго, на працягу двух гадоў пасля абвясчэння волі дваровыя заставаліся пад уладай памешчыкаў і павінны былі служыць ці плаціць аброк. Пасля заканчэння гэтага тэрміну дваровыя адпускаліся памешчыкам на волю без якога-небудзь узнагароджання ці кампенсацыі.

Такім чынам, механізм надзялення зямлёй памешчыцкіх сялян Беларусі падчас рэалізацыі аграрнай рэформы 1861 г. быў распрацаваны і дзейнічаў перш за ўсё ў інтарэсах памешчыкаў і дзяржавы. Гэта праяўлялася ў захаванні за памешчыкамі значнай часткі адрэзкаў і прысваенні лепшых сялянскіх зямель пры абмежаванні і размеркаванні ўгоддзяў, а таксама ў выкупной аперацыі.

Аднак малазямелле памешчыцкіх сялян падчас рэалізацыі аграрнай рэформы 1861 г. не было (па крайняй меры, у першыя дзесяцігоддзі пасля рэформы) такім катастрафічным. У параўнанні з суседнімі расійскімі і ўкраінскімі губернямі душавыя надзелы пасля ўрадавых мерапрыемстваў 1863 г. у пяці заходніх губернях амаль паўсюдна былі большымі, а плацяжы за дзесяціну зямлі ў былых памешчыцкіх сялян – меншымі. Так, сярэдні душавы надзел у Смаленскай губерні складаў 4, а ў Магілёўскай – 4,9 дзес. (на 22,5% больш). Усе плацяжы з дзесяціны ў Смаленскай губерні былі на 36,6-52,1% большыя, чым у Магілёўскай. У Мінскай

губерні ў параўнанні з Чарнігаўскай надзелы былі на 24,4% большыя, а плацяжы з дзесяціны – на 56,5% меншыя [20, с.171; 22, с. 105, 107].

Надзяленне сялян зямлёй падчас рэалізацыі рэформы 1861 г. паклала пачатак перыяду актыўнага развіцця капіталістычных адносін, выклікала карэнныя змены ў эканамічнай структуры Беларусі, у ва многім вызначыла далейшы накірунак сацыяльна-эканамічнай эвалюцыі беларускай вёскі на болей чым паўстагодні перыяд. Сцвярджэнні гісторыкаў аб тым, што сяляне ў выніку рэалізацыі рэформы атрымалі недастатковую колькасць надзельнай зямлі, за якую ім давялося выплачваць надзвычай высокія выкупныя плацяжы, і, каб выжыць, вымушаны былі батрачыць на памешчыкаў і шукаць неземляробчыя заробкі, не стасуецца з тым фактам, што ў паслярэформенны перыяд былыя прыгонныя выраблялі асноўную, пастаянна ўзрастающую масу ўсяго сельскагаспадарчага і значную частку рынкавага прадукта, які ў асноўным паступаў на рынак.

Літаратура і крыніцы

1. Бобровский, П. Гродненская губерния. – в 2 ч. / П. Бобровский // Материалы для географии и статистики России, собр. офицерами Ген. штаба. – СПб. : Тип. деп-та Ген. штаба, 1863. – Ч. 1. – 866 с.
2. Гісторыя Беларусі: у 6 т / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2000-2005. – Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII-пачатак XX ст.) / М. Біч [і інш.] – 2005. – 519 с.
3. Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён: у 3 т. / рэдкал. : М. С. Сташкевіч [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 1997-2002. – Т. 2. Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г.; 3. Е. Абезгаўз [і інш.]; пад. рэд. В. П. Панюціча; – 2002. – 552 с.
4. Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі: У 4 т. / Акад. навук БССР, Ін-т гісторыі. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1940. – Т. 2: 1772-1903. / пад рэд.: М. Н. Нікольскага [і інш.]. – 940 с.
5. Дружинин, Н. М. Русская деревня на переломе. 1861-1880 гг. / Н. М. Дружинин. – М.: Наука, 1978. – 286 с.
6. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу : В 2-х т. / Архив Гос. Совета. – Пг.: Гос. тип., 1915. – 3 т. – Приложения изданы отдельным томом. – Т. 2.: С 10 октября 1860 года по 13 февраля 1861 года. – 1915. – 450 с.
7. Кащенко, С. Г. Экономические последствия освобождения помещичьих крестьян. 150-летняя история освобождения / С. Г. Кащенко // 150-летие отмены крепостного права в России: сб. материалов круглого стола. – СПб. : Президентская биб-ка, 2012. – С. 123-131.
8. Липинский, Л. П. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (II половина XIX в.) / Л. П. Липинский. – Минск : Наука и техника, 1971. – 256 с.
9. Нарысы гісторыі Беларусі : у 2 ч. / М. П. Касцюк [і інш.]. – Мінск : Беларусь, 1994. – Ч. – 527 с.

10. Панютіч, В. П. Соцыяльна-эканамічнае развіццё беларускай дзевяні в 1861–1900 гг. / В. П. Панютіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 375 с.
11. Полный свод законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собр. 2-е. – Т. 36. – Отд. 1-е. – 1861. – СПб., 1863. – № 36650.
12. ПСЗРИ – Собр. 2-е. – Т. 36. – Отд. 1-е. 1861. – СПб., 1863. – 36666.
13. ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. 36. – Отд. 1-е. 1861. – СПб., 1863. – № 36665.
14. ПСЗРИ – Собр. 2-е. – Т. 36. – Отд. 1-е. 1861. – СПб., 1863. – 36662.
15. ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. 36. – Отд. 1-е. 1861. – СПб., 1863. – 36659.
16. ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. 36. – Отд. 1-е. 1861. – СПб., 1863. – 36658.
17. ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. 36. – Отд. 1-е. 1861. – СПб., 1863. – № 36657.
18. Тройницкий, А. Г. Крепостное население России, по 10-й переписи / А. Г. Тройницкий. – СПб. : изд-е Статистического отдела комитета, 1861. – 93 с.
19. Улащик, Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии / Н. Н. Улащик; АН СССР, Ин-т истории. – М. : Наука, 1965. – 480 с.
20. Фридман, М. Б. Отмена крепостного права в Белоруссии / М. Б. Фридман. – Минск : Изд-во БГУ, 1958. – 205 с.
21. Шпаков, М. Ф. Реализация реформы 1861 г. в Могилёвской губернии / М. Ф. Шпаков // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1963 г. / Акад. наук Литов. ССР; редкол.: В. К. Яцунский (отв. ред.) [и др.]. – Вильнюс, 1964. – С. 559–571.
22. Янсон, Ю. Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / Ю.Э. Янсон. – СПб.; М. : тип. М. Стасюлевича. – 1877. – 160 с.